

Ф.П. Шевченко

Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?*

Восени цього року минуло 100 років з дня народження академіка АН УРСР і АН СРСР Михайла Сергійовича Грушевського, який, за визначенням газети «Правда», «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України»¹. М. Грушевський є автором близько 2 тис. наукових праць. Серед них – 10 томів «Історії України-Русі», 5 томів «Історії української літератури», численні монографічні дослідження, присвячені різним періодам і проблемам історії України.

В своїх працях учений використав багато найрізноманітніших джерел і ввів у науковий оборот величезну кількість нових фактів, що значно збагатило українську історичну науку. І хоч не можна погодитися з багатьма його твердженнями, висновками і концепціями, але зібрані, науково перевірені й систематизовані ним факти ніколи не втратять свого значення. Їх не можна обійти або ігнорувати. Оцінюючи творчий доробок М. Грушевського, слід виходити з положення В.І. Леніна, який писав: «Історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»².

В працях М. Грушевського відбито досягнення і слабкі сторони буржуазної історичної науки на Україні в дожовтневий період. Його творчий шлях був досить складним. Це пояснюється часом, у який М. Грушевський жив і працював, станом буржуазної історичної науки, зокрема її методологічною основою та методикою дослідження, а також ідейно-політичними поглядами вченого. Все це мало значний вплив на висвітлення і трактовку досліджуваних ним проблем. Тому ряд положень і висновків М. Грушевського є застарілими, малообґрунтованими, а то й просто ненауковими. Їх відкинуло саме життя, розвиток історичних знань. Той, хто не вміє або не хоче покінчити з цим застарілим і неправильним, не гідний називатися істориком, бо для дальшого розвитку науки слід використовувати тільки те позитивне, що було в творчості М. Грушевського. Не може бути виправданою й позиція тих, які за його помилковими твердженнями не бачать корисного, позитивного й цінного, що створене ним у галузі історичної науки. Як у першому, так і в другому випадках ми зустрічаємося з невірним ставленням до спадщини вченого, з невмінням тверезо, з наукових позицій розібратися в її суті.

* Оpubліковано в: Українському історичному журналі. – 1966. – № 11. – С. 13–31.

М. Грушевський належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях. Усе це має бути правильно висвітлено і оцінено сучасниками. В своєму житті вченому довелося долати багато перешкод, зустрічати немало перехресть, збиватися на манівці й стояти на позиціях, ворожих українському народові, трудящим масам. А щоб вийти з такого становища, потрібно було мати великий життєвий досвід, уміння оцінювати реальну дійсність і робити з цього відповідні висновки, знаходити в собі силу волі, щоб після невдач і краху довговиношуваних ідей визнати свої помилки і засудити ворожі народові власні вчинки, побачити перспективу дальшого руху вперед. Важливу роль у цьому, безумовно, відіграло те, що М. Грушевський прагнув бути із своїм народом, віддавати йому сили й знання.

100-річчя з дня народження вченого відзначається не тільки на його батьківщині – Україні³, але й поза її межами. Цілком зрозуміло, що відзначення цієї дати має на меті не лише висвітлення діяльності М. Грушевського, але й багатьох інших питань і зокрема різних періодів історії українського народу. Слід зазначити, що в деяких матеріалах на цю тему, опублікованих за кордоном, виступає явна тенденційність замість того, щоб спокійно розібратися в усій складності проблеми.

З широкого кола питань, пов'язаних з біографією М. Грушевського, ми зупинимось на питанні про його повернення з еміграції на Радянську Україну. Це була дуже важлива, переломна подія в житті вченого. Однак вона майже зовсім не висвітлена в літературі. Лише про деякі факти, зв'язані з нею, є згадки в опублікованих спогадах окремих осіб, але в них допущено ряд викривлень дійсності і тенденційність у її зображенні.

Незважаючи на різну оцінку діяльності М. Грушевського, зокрема його повернення в 1924 р. на Україну, для всієї зарубіжної націоналістичної писанини характерне намагання використати ювілей вченого для посилення антирадянської кампанії. Так, газета бандерівського напрямку «Гомін України», яка заснована відомим фашистом Д. Донцовим і виходить у Канаді, постійно виступає проти проявів інтересу в колах української еміграції до Радянської України, проти їх бажання підтримувати з нею культурні зв'язки тощо, бо вважає це небезпечним «радянським фільством», яке завдає шкоди «національним інтересам». У зв'язку з цим на її сторінках часто згадується прізвище М. Грушевського. В 1965 і 1966 рр. газета не раз на всі лади повторювала, що його повернення на Україну і співробітництво з Радянською владою є «зрадою» національної ідеї. Інші газети намагаються «довести», що М. Грушевський помилився, повернувшись на батьківщину, що Радянська влада не тільки не створила йому необхідних умов для наукової роботи, але переслідувала його і цим самим передчасно звела

в могилу. Слід зазначити, що ці «біографи» не рахуються з фактами, приписуючи вченому свої суб'єктивні помисли і бажання.

Питання про повернення було серйозною проблемою, зв'язаною з багатьма труднощами, які М. Грушевському не зразу вдалося подолати. На його прикладі можна бачити той складний шлях, яким йшли представники буржуазної інтелігенції до співробітництва з Радянською владою.

В цій статті використано переважно документи, що раніше не публікувалися. В них знайшли своє відображення важливі події і факти з життя М. Грушевського в той час, коли він вирішував питання про повернення з еміграції на Україну. Дуже істотне значення мають документи, що належать перу самого вченого, а також рідних і близьких йому людей, сучасників та співучасників тогочасних подій. Ці матеріали зберігаються в Центральному державному історичному архіві Української РСР у Києві. Зважаючи на їх важливість, а також на те, що вони зовсім не публікувалися, ми будемо викладати їх зміст якомога повніше.

Основні дані про життя і діяльність М. Грушевського відомі. Тут слід лише нагадати про деякі обставини, що привели до його еміграції з України.

Відомо, що буржуазно-демократична Лютнева революція 1917 р., повалення царизму в Росії викликали бурхливе політичне піднесення на Україні, зокрема посилення національно-визвольного руху. Одним з його проявів було виникнення у Києві в березні того ж року української Центральної ради. Головою її був обраний М. Грушевський, який з того часу зв'язав свою політичну діяльність з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР). Відомо також про політичні метаморфози Центральної ради, про її дії, спрямовані проти дальшого розвитку революційного руху і встановлення Радянської влади на Україні. Це кінець-кінцем привело до запрошення нею на Україну німецьких окупантів. Безумовно, що за цю антинародну, контрреволюційну політику Центральної ради відповідальність ніс також і її голова М. Грушевський. Своє безславне існування вона закінчила за наказом німецьких окупаційних властей у квітні 1918 р.

За гетьманщини та Директорії вчений не брав участі у політичних подіях на Україні. Літом 1919 р. він виїхав за кордон, жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, а з 1922 р. у Бадені.

Під час еміграції М. Грушевський разом з іншими діячами УПСР був членом Закордонної делегації (представництва) цієї партії. Поряд з цим він організував так званий Український соціологічний інститут і керував ним, а також писав праці наукового й публіцистичного характеру. В цей же час він редагував журнал «Борітеся – поборете», де надрукував ряд власних статей на політичні теми, в яких висловлював своє ставлення до подій, що відбувалися на Україні, а також висвітлював життя української еміграції.

Питання про політичну лінію та діяльність УПСР і зокрема її керівництва заслуговує спеціального розгляду. Тут ми тільки торкнемося ряду питань, щоб краще зрозуміти ту позицію, яку займав у їх розв'язанні М. Грушевський як член цієї партії та один з представників її Закордонної делегації.

Відомо, що з самого початку виникнення в УПСР не було єдиної ідеологічної й тактичної лінії. Після того, як її ліве крило виділилося і створило окрему партію боротьбистів⁴, УПСР фактично розпалася. Літом 1918 р. ця партія була відновлена, але знову не стала єдиною. Політична обстановка на Україні сприяла тому, що в УПСР виникли різні напрями, зокрема лівий, до якого належав і М. Грушевський. Представники лівих спочатку діяли нерішуче й не поривали з контрреволюцією. Цей напрям не з'явився раптово, а виник внаслідок тривалого зважування людьми реальних обставин і свідчив про те, що вони задумувалися над долею українського народу і хоч чимось хотіли бути йому корисними. В різний час це проявлялося неоднаково.

Так само, як і інші діячі з лівого крила партії, М. Грушевський, перебуваючи в еміграції, засуджував антинародні, контрреволюційні дії Петлюри. В його архіві, наприклад, збереглася написана ним копія листа, якого він 11 жовтня 1919 р. конспіративно переслав на Україну членам ЦК УПСР. Довідавшись докладно про ситуацію на батьківщині, М. Грушевський вважав її «грізною для республіки і для соціалізму нашого, для демократії і для партії». Писав він у цьому листі також про те, що вже пройшло півроку, як УПСР бере участь у кабінеті міністрів, сформованому Директорією, підтримує військову диктатуру, а тому несе відповідальність за все, що відбувається на Україні. «Навіть люди дуже помірковані, – відзначав М. Грушевський, – починають жахатись перед наслідками утвореної ситуації, що Україна – це Петлюра і Петлюра – це Україна. Ніхто не знає соціалістичного вашого кабінету, навіть Директорії, тільки – Петлюру, і для світу те, що діється, є єдиноборством двох генералів – Петлюри і Денікіна, в ґрунті річі (в своїй суті. – Ф.Ш.) реакційних, не демократичних!». Як вихід з такого становища М. Грушевський пропонував провести зміни в кабінеті і в самій Директорії, зробити владу відповідальною перед «конгресом трудящих рад». Коли ж цього не можна буде досягнути, то він рекомендував членам УПСР вийти з урядової коаліції⁵. Однак навіть ці дуже помірковані пропозиції М. Грушевського не знайшли підтримки в ЦК УПСР і серед тих діячів цієї партії, які нерозривно зв'язали себе з петлюрівщиною.

В своїх статтях і листуванні М. Грушевський засуджував також союз Петлюри і Пілсудського та їх спільний похід на Україну в 1920 р.

У тому ж році закінчився дуже тяжкий для нашої країни період громадянської війни та іноземної інтервенції. Внутрішня й міжнародна реакція, яка намагалася відновити капіталістичний лад, зазнала краху. На фронтах громадянської війни український народ спільно

з усіма народами нашої багатонаціональної країни героїчно відстояв завоювання Великого Жовтня, проявив свою відданість Радянській владі, соціалістичному ладові. В цей час зазнали цілковитої політичної поразки й українські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, які прикривали свою антинародну суть соціалістичними назвами і гаслами.

З переходом нашої країни до мирного соціалістичного будівництва й зміцненням Радянської влади на Україні прискорився розклад цих партій і зокрема УПСР. Це стосується не тільки її організацій, які існували на Україні, але й тих, що перебували в еміграції. Виявлялося це по-різному.

Керівництво УПСР так себе скомпрометувало співробітництвом з внутрішньою і зовнішньою реакцією, що втратило вплив серед значної кількості членів своєї партії. Цим пояснюється те, що в 1920–1921 рр. за ініціативою лівих на закордонних партійних конференціях були ухвалені рішення про припинення боротьби проти Радянської влади на Україні (початок 1920 р.), вихід з II Інтернаціоналу і прийняття в основу діяльності платформи III Комуністичного Інтернаціоналу. Закордонна делегація УПСР виробила також проект нової програми партії. Ініціатором цих заходів було ліве крило, очолюване М. Грушевським. До нього входили також М. Шраг, М. Чечель, О. Жуковський, та інші діячі. Ця група не один раз заявляла, що вона визнає Радянську владу на Україні і готова всіма силами підтримувати її. І це, як побачимо далі, не були лише слова. В той же час друга група Закордонної делегації, яку очолювали М. Шаповал і Григор'єв, орієнтувалася на «повстанський рух» – куркульський бандитизм, організований агентурою Петлори проти Радянської влади на Україні, і проводила відверту антирадянську політику⁶.

Цілком зрозуміло, що М. Грушевський і керована ним група підходили до розв'язання різних політичних питань з своєрідної точки зору. Так, наприклад, під диктатурою пролетаріату вони розуміли в той час диктатуру «трудових мас» взагалі, вимагали легалізації УПСР як «лояльної опозиції» по відношенню до Радянського уряду України. Але характерним було те, що свою дальшу діяльність ліва група пов'язувала тільки з поверненням на Радянську Україну. Цим вона відрізнялася від інших емігрантських організацій різних політичних напрямів.

У журналі «Борітеся – поборете», редагованому М. Грушевським, ще в 1920 р. висловлювалась думка про те, що слід поважати і цінувати загальнонародське значення соціалістичної революції, яка здійснюється під проводом більшовиків. Він писав зокрема: «Треба пробачити їм не одно з того, що нам боком вилазить». На думку М. Грушевського, «які б не були хиби більшовицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока того, що все-таки скоріше з ними, аніж із яким-небудь іншим російським урядом чи партією можемо сподіватися порозуміння»⁷.

Точку зору М. Грушевського про повернення на Україну поділяли також і його однодумці. Можна навести багато прикладів на підтвердження цього. Так, відомий політичний діяч з Галичини М. Лозинський 14 вересня 1920 р. писав М. Грушевському з Гейдельберга: «Зацікавила мене згадка в Вашім листі про “можливість нашого (себто Вашого і ваших партійних товаришів) виїзду до країни”. Коли справді яка можливість є, то се треба тільки повітати»⁸.

Про намір М. Грушевського та членів керованої ним групи повернутися на Україну було відомо урядові УРСР, який поставився до цього позитивно. Українська радянська делегація, що вела мирні переговори з польськими представниками в Ризі на початку 1921 р., як це видно з листа М. Грушевського від 2 березня того ж року, передала йому запрошення «їхати на Україну на культурну працю з товаришами». «Але, – писав він, – супроти відомостей про ЦК я не рішаюсь». Останні слова свідчать, що йому стало відомо про арешт на Україні членів ЦК УПСР і обвинувачення їх в антирадянській діяльності. Очевидно, М. Грушевський чекав вирішення цієї справи. В тому ж листі він зокрема зазначав, що партія розколюється («розбивається»), «більшість орієнтується направо» і ЦК УПСР займає теж таку позицію⁹.

Безумовно, повернення М. Грушевського та його однодумців на Україну (без них він не вирішував цього питання) було проблемою складною. Вони в цей час не мали ще остаточної думки щодо умов свого переїзду. Однак розкол у партії, що поглиблювався, сприяв прискоренню прийняття цього рішення.

Керівник місії Української РСР у Чехословаччині М. Левицький, який повернувся з Відня, де він перебував у службових справах, в Прагу, писав 16 серпня 1921 р. у Народний комісаріат закордонних справ: «Під час перебування у Відні до мене звернулася група Грушевського з проханням в'язати як можна скоріше справу про їх виїзд на Україну». Далі він повідомляв, що мав детальну розмову з представниками цієї групи, які «визнають існуючу Радянську владу на Україні, але це зовсім не означає, що вони стали на комуністичну точку зору. Що ж стосується їх використання на радянській роботі на Україні, я повністю переконаний, що вони працювати будуть і деякі з них працівники видатні та цінні». М. Левицький висловлював упевненість, що члени групи «повністю віддадуть свої сили для роботи в справі зміцнення Радянської влади і економічного життя країни». На його думку, уряд УРСР може дозволити їм повернутися на Україну. Повідомлялося в цьому листі і про те, що праві есери за кордоном на чолі з М. Шаповалом недавно виключили лівих, керованих Грушевським, з партії, між ними точиться гостра боротьба і що ліва група Закордонної делегації УПСР послала на Україну для переговорів з Радянським урядом і ЦК КП(б)У свого представника М. Чечеля. Залежно від відповіді, яку він привезе, мало вирішуватися питання про повернення її членів на батьківщину¹⁰.

Саме у відрядженні місії М. Чечеля на Україну (він виїхав ще в червні 1921 р.) виявилася непослідовність М. Грушевського та інших лівих діячів УПСР. Незважаючи на явний розкол у партії і на те, що праві елементи взяли верх і продовжували відверту боротьбу проти Радянської влади, члени цієї групи однією з умов свого повернення на Україну ставили питання про легалізацію УПСР у цілому. М. Грушевський плекав марну надію, що внаслідок цього партію буде врятовано від розколу¹¹.

Через М. Чечеля М. Грушевський передав листа членам УПСР, які перебували в Києві. В ньому говорилося, що М. Чечель розповість їм про мету своєї місії. «До того, що він вам розкаже, долучаю сих кілька слів, – писав також у цьому листі М. Грушевський, – як певний матеріальний символ моєї непорушної зв'язи з вами і всіма, хто живе гадкою про національне і соціальне визволення нашого народу, хто не падає духом і не упускає з рук, провідної нитки соціалізму, їм вся моя любов, вся щирість, вся пам'ять, вся праця. До побачення, товариші! Ваш Михайло Грушевський»¹².

Відомо, що М. Чечель у червні–серпні 1921 р. вів переговори з керівниками Українського Радянського уряду і ЦК КП(б)У. В результаті цих переговорів М. Грушевський дістав інформацію про політичне становище на Україні. Він був задоволений цим і вдячний Радянському уряду за увагу та відвертий виклад точки зору щодо обговорюваних проблем. У листі голові РНК УРСР М. Грушевський висловив своє бажання співробітничати з Радянською владою в інтересах трудящих. Однак він усе ж був незадоволений тим, що уряд України не погоджувався на легалізацію УПСР¹³.

М. Грушевський не враховував того, що кращі представники цієї партії, вийшовши з її рядів під час громадянської війни на Україні, а також після неї, вступили на шлях співробітництва з Радянською владою, брали участь у будівництві нового життя. А тим часом керівництво УПСР продовжувало провадити антирадянську діяльність. З документів відомо, що М. Грушевський у цей час одержував з України суперечливу інформацію про позицію керівників УПСР, а тому їй не міг тоді рішуче засудити їх діяльність, ворожу народові.

Такими ж, як у М. Грушевського, були погляди в його однодумців. У листі в Нью-Йорк до свого знайомого Василя Кузіва 25 серпня 1921 р. він писав про них: «Хлопці щиро шукають дороги... Я вважаю, що в сій духовній роботі їм треба помагати. Все наше життя шукає нових доріг, і не можна вгадати, котра доведе до цілі, і потрібно помагати всім, хто чесно в бажанні добра народові шукає дороги. Така провідна гадка моєї діяльності»¹⁴. Однак, щоб вміти допомагати іншим, М. Грушевському довелося самому багато передумати й зважити. Та при всьому цьому, як видно з документів, у М. Грушевського поступово зростає позитивне ставлення до Радянської України. Саме в цьому питанні полягало його

корінне розходження з ЦК УПСР, про що свідчить значна кількість фактів. Наведемо деякі з них.

11 липня 1921 р. у Празі відбулася зустріч між посланцем ЦК УПСР М. Балашем, що прибув з України, та представником групи Закордонної делегації, яку очолював М. Грушевський, – О. Жуковським. Під час зустрічі останній заявив, що ліві стали «на позицію примирення з комуністами». М. Балаш відповів, що, зважаючи на це, він не може інформувати членів цієї групи про ряд питань, бо «ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоять». Він нагадав також, що його розмова з Жуковським відбувається в той час, коли М. Чечель без дозволу ЦК УПСР перебуває в Харкові і веде з урядом УРСР переговори про можливість повернення групи на Україну¹⁵. Це був тиск на М. Грушевського і його однодумців з боку керівництва УПСР, що мало тісний контакт з очолюваною М. Шаповалом групою Закордонної делегації, яка проводила відверту антирадянську політику. Таким чином, все робилося для того, щоб зірвати переговори про повернення лояльних до Радянської влади членів УПСР на Україну.

Були також спроби роздути розбіжності, що виникли під час переговорів між керованою Грушевським групою і представниками уряду України. Мали місце випадки, коли намагалися спровокувати вченого на виступ проти Радянської влади. Так, 17 листопада 1921 р. з Монреалю (Канада) Іван Бодруг та Василь Мачиха звернулися до М. Грушевського з листом, у якому пропонували, щоб він написав, чому саме не лишився «в Києві на університеті. Цим Ви отворили б очі багатьом таким, що з фанатизмом агітують тут за большевизмом, а в головах їх не може поміститися, чому Ви не в своїй професії, але виїхали до Відня...»¹⁶.

Нам не вдалося знайти факти, які б свідчили про виступи в цей час М. Грушевського із заявами або діями проти Радянської України та її уряду. Навпаки, наявні матеріали переконують, що він шукав і знаходив шляхи до співробітництва з Радянською владою.

25 жовтня 1921 р. М. Грушевський писав В. Кузіву: «Я переконаний, що нам дуже потрібно порозуміння з більшовиками, а не їх упадок, що принесе Україні нову руїну і реакцію». Він також зазначав, що за ці думки й погляди на нього нападають різні люди. Далі в цьому ж листі повідомлялось: «Я з України дістав сими днями інформації дуже втішні. Але ті елементи, які ставляться до мене з особливою симпатією і довір'ям, уважають, що приїздити мені на Україну ще не час – краще вести за кордоном літературну акцію у вказанім напрямі. Се голос так званої передової інтелігенції, на котрих спочивають наші надії»¹⁷. А через два тижні після цього, 10 листопада, М. Грушевський знову пише В. Кузіву: «З великою тривогою збираюся. Дістатись туди – мабуть, дістанусь, але звідти – хто зна? І що мене там чекає? Хоч відти пишуть, що живеться легше, але се по нечуваній біді попередніх років...»¹⁸. Це

були сумніви і роздуми, які охоплюють людину перед чимсь новим, ще не зовсім ясним, але бажаним.

У 1921 р. М. Грушевському так і не вдалося повернутися на Україну. Про перешкоди, які стояли на цьому шляху, він розповідав у листі В. Кузіву 22 грудня: «Як я Вам писав в червні, я рад би їхати на Україну, коли б не запали якісь перешкоди. Останнє повстання дуже попустило ситуацію там, але, може, до того часу якось зрівноважиться»¹⁹. Для повернення вченого на Україну тоді не було відповідної політичної обстановки, бо саме в 1921 р. відбувся у Києві процес над ЦК УПСР, який викрив ворожу Радянській владі діяльність цієї партії²⁰. А М. Грушевський ще остаточно не порвав з нею ні організаційно, ні ідейно. Перешкодив його поверненню і організований петлорівцями з допомогою буржуазної Польщі напад на Україну великої банди Тютюнника. В одному з своїх листів на початку лютого 1922 р. М. Грушевський писав про цей напад як про «злочинну спробу повстання, спровоковану поляками і Петлюрою»²¹. Відомо, що банда Тютюнника була розгромлена в жовтні 1921 р. Усе вищезазначене загострювало і без того складне політичне становище на Україні.

І все ж ускладнення й труднощі не зменшили бажання М. Грушевського повернутися на батьківщину, не викликали в нього озлоблення проти Радянської влади. Навпаки, можна навести ряд фактів, які свідчать про його зростаюче прагнення бути корисним своєму народові.

Під час переговорів, які вів М. Левицький з М. Грушевським про його повернення на Україну, було порушено ряд інших питань, які мали не тільки важливе значення для вирішення долі вченого та його однодумців, але й широке громадсько-політичне звучання.

В той час у багатьох районах України, як і в Росії, в зв'язку з неврожаєм почався голод. Відомо, що допомога голодуючим була тоді одним з проявів симпатій прогресивних сил світу до Країни Рад. М. Левицький запропонував М. Грушевському взяти на себе справу організації громадськості за кордоном для допомоги голодуючим на Україні²². Вчений дав на це свою згоду. В листі Грушевського до М. Левицького 17 серпня 1921 р. зазначалось: «Пора дуже відповідна, щоб в атмосфері загального співчуття до нещастя, які впали на радянські республіки, звернути увагу і на потребу України... І я радий послужити їй у цім...»²³.

М. Грушевський неодноразово через пресу й різні організації звертався в 1921–1923 рр. до української еміграції в Америці і закликав її включитися в кампанію допомоги голодуючим на Україні. Вчений був досить відомою і авторитетною фігурою серед українських емігрантів і зумів добитися певних успіхів у цій справі.

Є чимало документів про цю сторону діяльності М. Грушевського, яку він вважав дуже важливою. В ній не було ніякого політиканства. Більше того, М. Грушевський засуджував різних політичних діячів, які

хотіли з цього лиха українського народу мати певну користь. Так, у серпні 1922 р., коли питання про боротьбу з голодом набрало особливо важливого значення, до М. Грушевського, як представника УПСР за кордоном, звернувся В. Винниченко і запропонував об'єднати всі українські партії, щоб одержати позички від європейських урядів для допомоги голодуючим, а разом з тим і «для політичної національної акції».

Зберігся протокол засідання членів лівої групи Закордонної делегації УПСР від 25 серпня 1922 р., який після обговорення пропозиції В. Винниченка підписали М. Грушевський та інші. У ньому, зокрема, зазначалося: «В створенні загальнонаціональної української політичної організації, котра з необхідністю може бути тільки контрреволюційною, УПСР не може брати участі. Така організація створила б для невідповідальних елементів української еміграції ґрунт для політичних авантур, направлених проти інтересів українських робітників і селян, під покрівлею несення допомоги голодуючим. Сподіванка на допомогу буржуазних урядів, капіталістичних груп Європи голодуючій Україні, на допомогу, яка б не носила благодійного характеру, а була розрахована на певні політичні комбінації, – є утопічна. Ніякої позички для допомоги голодуючим проєктоване В. Винниченком об'єднання не одержить, а коли б хтось щось і дав, то тільки за ціну запродавння інтересів українських робітників і селян або якусь політичну компенсацію, в чому УПСР, само собою розуміється, участь взяти не може»²⁴. Хоч мова йде тут про УПСР загалом, але фактично це заява групи Закордонної делегації, яку очолював М. Грушевський. Ще в 1921 р., як зазначається в протоколі, її члени висловились за те, щоб українська еміграція організувала допомогу голодуючим на Україні «без внесення в цю справу політичних моментів». На такій основі М. Грушевський проводив відповідну роботу в 1921–1923 рр.

Під час переговорів у Відні М. Левицький порушив також питання про участь М. Грушевського та інших українських емігрантів, що ставилися лояльно до Радянської влади, в ще одній важливій справі²⁵. Надамо слово тогочасним документам.

Торгове представництво УРСР у Чехословаччині в особі його голови Ю. Новаківського звернулося 26 серпня 1921 р. до М. Грушевського з листом. В ньому говорилося про те, що Народний комісаріат освіти України приступає до «широкої видавничої роботи у всіх галузях наукової і учебної та красної (художньої) літератури на українській мові. Крім цього, буде одібрана і закуплена на книжковому ринку за кордоном уже готова українська література». Згадане представництво керувало створенням для УРСР видавництва за кордоном. В листі зазначалося, що успіх в його роботі великою мірою залежатиме від співробітництва з ним «українських наукових сил». Новаківський запропонував М. Грушевському взяти участь у цій справі. Він писав: «Знаю Вас, як високо авторитетного наукового українського працівника і як громадського діяча, близько стоячого до розуміння культурно-освіт-

ніх завдань Народного комісаріату освіти, звертаюся в першу чергу до Вас з проханням прийняти свою так потрібну і незамінну участь в цій роботі, повідомивши мене про умови приступлення до неї». Новаківський також просив вченого, щоб він порекомендував й інших працівників²⁶. 31 серпня, як це видно з листа М. Грушевського, він дав на це свою згоду²⁷.

В умовах, коли на Україні ще не було ліквідовано тяжких наслідків світової і громадянської воєн, видання літератури за кордоном мало важливе значення. Участь у цьому М. Грушевського, як і інших українських емігрантів, була позитивним фактом. Він зокрема став головою редакційної колегиї видавництва. Поступово було налагоджено друкування необхідних книг українською мовою. Крім того, через Всеукраїнську кооперативну спілку – «Вукоопспілку» Наркомос закупив ряд видань Українського соціологічного інституту²⁸.

Як свідчать наведені факти, й у складних умовах М. Грушевський знаходив шляхи для того, щоб якоюсь мірою бути корисним своєму народові, стаючи на шлях співробітництва з радянськими установами.

Настав 1922 рік. Бажання М. Грушевського повернутися на батьківщину залишалось незмінним. У цей час він дуже цікавиться становищем на Україні, одержує відомості з різних джерел, часто дуже суперечливі. Безумовно, це впливало на його настрої. Та понад усе М. Грушевського хвилювало те горе, що спіткало рідний край, – голод. 16 травня він пише в одному з листів: «На Україну не поїду, в кождім разі раніше кінця серпня. Про ситуацію і голодову акцію напишу цими днями. Я дуже тепер нею зайнятий...»²⁹.

На підставі цього можна вважати, що організація допомоги голодуючим була однією з причин затримки його від'їзду на Україну. Правда, є й інші дані, які до певної міри проливають світло на цю справу.

Літом 1922 р. на Україні відбувся Всеукраїнський науково-технічний з'їзд. Як делегатів на нього було запрошено і працівників Українського соціологічного інституту з Відня³⁰. В листі 14 липня М. Грушевський зазначав, що на цей з'їзд поїхали представники інституту, його одностудці по партії О. Жуковський і М. Чечель. Він писав: «Від них сподіваюся інтересних інформацій. Я з радістю теж поїхав би, але дістав остереження і від родини, і від політичних товаришів, щоб ще не їхав. Підожду от тепер інформації від сих товаришів»³¹.

Є підстави гадати, що вісті з України М. Грушевський одержав утішні. Саме цим можна пояснити, що вчений продовжував послідовно виступати на підтримку Радянської влади. Редагований ним журнал «Борітеся – поборете» він перетворює в друкований орган прихильників робітничо-селянської України, як про це говорилося у спеціальній листівці, виданій у серпні 1922 р.³².

Слова і діла М. Грушевського, які свідчили про його симпатії до Радянської України, викликали відповідну реакцію з боку його ворогів, в тому числі й серед членів УПСР. Він це добре бачив і розумів необ-

хідність рішуче порвати з усім тим, що віддаляло його від українського народу, який безповоротно став на шлях нового життя. Розрив М. Грушевського з УПСР в організаційному відношенні в 1922 р. не був раптовим і несподіваним, а, як видно з наведених фактів, визрівав довгий час. Про це свідчить його лист від 24 листопада «До київських товаришів (ЦК)». Копія його, власноручно написана М. Грушевським, збереглася в архіві вченого. З огляду на важливість цього документа подаємо його повністю.

«Дорогі товариші! До офіційного листа нашого долучаю ще отсих кілька рядків від себе персонально. Братерськи обіймаю вас, радію, що тримаєтеся і не упадаєте духом, сердечно болю бідами і негодами, в котрих мусите жити, але прошу прийняти до відома, що й мені живеться дуже тяжко. І матеріальна сторона не весела, і моральна теж. Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує. Я стою під неустанними (одне слово нерозбірливе. – Ф. Ш.) і всякими помийними потоками. Зліва і справа, і для всяких партійних, інакомислящих і інтригующих елементів я був ціллю всяких інсинуацій і агітацій, про котрі може вам дати поняття “Вільна спілка” – збірка, випущена Шаповалом і Григор’євим недавно у Львові. Те, що вдається зробити в літературній роботі, в обороні національних і соціальних позицій, дається з таким трудом, який не рівняється результатам.

Директорія, петлюрівщина, емігрантські пакості скомпрометували українство в очах Європи, зробили її не тільки байдужою, але й упередженою до українства. Нас ставлять нижче татар, горців і т. д. щодо культури, політичного виховання і т. д. А ті помії, які течуть з різних с-рівських груп – від “настоящих”, від шаповалівців, мартосців глибоко підірвали авторитет партії УПСР. З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін. Брак інформації з вашої сторони грав в тім велику роль. Два роки ми не маємо від вас нічого такого, натомість заявляють митюки, григор’єви, всякі комітетчики і голови комітетів губер. і повітових, “кислиці” в роді Балаша і т. д., які робили своїми інформаціями, котрим ми не могли протиставити нічого автентичного від вас, ЦК, страшне (одне слово нерозбірливе. – Ф. Ш.) і дискредитували партію.

Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями, бо її представляють тут не ми, але шаповали, кондратенки, григор’єви, паливоди, митюки, юрки, лисенки, пирхавки, миколи залізники і т. д., виступати її іменем, входити в зв’язки з соціалістичними партіями неможливо. Я приймаю до відома заяву харківських товаришів*, що мені не личить ще вертатись на Україну, але бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо.

---

* Про цю групу див. далі.

Я добре розумію ваші трудні умови, але об'єктивно це нічого не значить. Тим більше, що й добувати навіть якісь малі засоби на продовження роботи Закордонної делегації стає неможливим.

Американська еміграція, котра мене трохи підтримувала, знеохотилася. Так що прошу не гніватися. Примус об'єктивних даних. Коли обставини не зміняться, я з тими товаришами, які поїдуть до вас навесні, поверну вам мій делегатський мандат. Я робив не тільки, що міг, але більш того, що міг, але дедалі все стає трудніше.

Вітаю вас щиро і тішу себе надіями побачити здоровими і сильними на рідній землі. Ваш щирий М. Грушевський»³³.

Немає особливої потреби коментувати цей лист. Він свідчить про те, скільки довелося передумати і зважити М. Грушевському, щоб прийти до таких рішучих висновків про УПСР та її керівників. Перед ним постало питання – бути з народом чи піти проти нього. Життя суворо мстилося тим, хто йшов проти власного народу. М. Грушевський, як досвідчений політичний діяч і історик, це дуже добре знав і розумів. А тому він вирішив остаточно порвати з УПСР й повернутися на Україну.

Оглядаючись назад, він побачив неприкритим, ще більш виразним те погане, яке до часу маскувалося під «добро», «повагу» і «дружбу». Осудити нечисть і гніль – обов'язок кожної людини, яка все це зрозуміла. Так зробив і М. Грушевський. В листі до В. Кузіва 11 листопада 1922 р. він писав: «...Війна забрала якраз найблизких “дітей по духу”, котрих виховав в попередніх часах... Позіставались менш близькі, а найбільше з категорії юд-предателів..., котрі при нагоді денунціюють, оббріхують... Сього року зробили мені велику прикрість сі колишні духові діти, вихованці, відновивши “Літ. наук. вісник”, котрий я заснував і вів, духовно і матеріально, весь час, а вони це зробили без моєї відомості, потайки, віддали ворожій і особисто, і напрямом людині – Донцову, не запросили навіть мене до участі... Правда, подібних, хоч може, не таких драстичних, паскудств бачив я більше за останні роки. Наша інтелігенція демонструвала свій моральний розклад... Одним з проявів сього упадку були тенденції сил епігонів (яким здавалося, що се я, а не їх власне убожество не даю їм грати перших блискучих ролей) знищити або на смерть замовчати меле, зробити з мене неіснуюче ніщо, щоб заблиснути самим. Тягнеться се вже п'ятий рік. Уступив я їм з усіх позицій, але їм здається, що я все ще їм заважаю, поки маю якесь довір'я у людей, щось роблю, взагалі існую. Нині найяскравішим центром цих тенденцій на еміграції се є спілка двох непочитальних амбітників – Винниченка і Шаповала, які творять емігрантську «нову Україну» за гроші чеського уряду»³⁴.

Обсяг статті не дає можливості помести інші факти, які розкривають погляди й наміри М. Грушевського на початку 20-х років. Але й наведені матеріали дають підставу твердити, що він засуджував дії українських контрреволюціонерів, які перебували в еміграції або на

Україні. М. Грушевський поривав з ними політично. Правда про силу й життєвість Радянської влади на Україні все більше переконувала вченого в необхідності повернутися на батьківщину й працювати для народу.

Безумовно, на вирішення ним цього питання мала значний вплив глибоко гуманна політика Радянського уряду, який не раз оголошував амністію для емігрантів, що повернуться на батьківщину. Відповідні постанови приймалися також Всеукраїнськими з'їздами Рад і Президією ВУЦВК. Це питання неодноразово розглядалося і Центральним Комітетом КП(б)У³⁵. Так, V Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся в лютому–березні 1921 р., прийняв спеціальне рішення про амністію, за яким від відповідальності звільнялися ті емігранти, які «повернуться на територію УСРР, добровільно з'являться в розпорядження влади і дадуть щире зобов'язання бути лояльними громадянами УСРР»³⁶.

Про позицію щодо Радянської влади, про наміри і дії М. Грушевського за кордоном, як вже згадувалося, уряд України добре знав. Повернення вченого на батьківщину було лише питанням часу.

Потрібно зазначити, що М. Грушевський – незвичайна фігура серед інших емігрантів. Крім того, що він провадив у минулому політичну антирадянську діяльність, з якою згодом покінчив, це був вчений, історик з світовим ім'ям. Ця обставина також враховувалася, коли вирішували питання про його повернення на Україну.

В.І. Ленін підкреслював, що побудувати нове суспільство можна лише при умові використання того позитивного, що було в минулому. Він писав: «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо, А ця наука, техніка, мистецтво – в руках спеціалістів і в їхніх головах»³⁷.

Питання про залучення до соціалістичного будівництва старих спеціалістів постало зразу ж після перемоги Великого Жовтня. Партія і уряд приділяли даній проблемі постійну увагу. В цій справі було дуже багато зроблено і досягнуто значних результатів. Так, в Українській Академії наук працювало чимало старих спеціалістів. У республіці було створено необхідні умови для їх діяльності, що сприяло розвитку різних галузей науки і культури. Комуністична партія поставила перед цими спеціалістами вимогу вірно служити народові й співробітничати з Радянською владою. М. Грушевський у принципі погодився з цією вимогою, що стало основою, на якій була можлива його праця на батьківщині. Визнання Радянської влади й готовність співробітничати з нею в галузі науки становили реальну передумову для повернення вченого на Україну.

Минув 1922 рік, настав новий, 1923. В листі до В. Кузіва, датованому «північ 31.XII – I.I 1923», М. Грушевський писав: «На вступі Нового року

прилучаємо наші побажання до Ваших – щастя мирові, а народові нашому дрібку радості і утіхи по таких тяжких незгодах і ударах!»³⁸.

У листах, що їх відправили М. Грушевський, його дружина Марія Сильвестрівна й дочка Катерина своїм родичам на Україну з нагоди різдва і Нового року, крім добрих побажань, висловлювалася впевненість, що наступні свята будуть зустрінуті всіма разом у Києві³⁹. Та це були не тільки побажання. В першій половині 1923 р. вчений діяльно готувався до переїзду на Україну, про що є згадки в листах М. Грушевського і членів його сім'ї. Так, у своєму листі 17 січня Михайло Сергійович повідомляв, що чекає проведення деяких формальностей, зв'язаних з обранням його «членом Академії наук і переїздом»⁴⁰. Сестрі Ганні Сергіївні він писав у Київ 21 січня, що має принципіальну згоду радянських властей на його повернення на Україну⁴¹.

В цей час М. Грушевський, його дружина й дочка дуже цікавилися подіями на рідній землі, умовами життя там тощо. Марія Сильвестрівна в листі до родичів у Київ 26 квітня 1923 р. писала: «Ну, як там у вас після останніх заяв правительства щодо прав української культури і політики його супроти (щодо. – Ф.Ш.) неї? Коли після заяв підуть факти, то, може, справді побачимося, нарешті, за якого півроку. От було б гарно! Будь ласка, напишіть, як воно справді з сим і чи єсть якісь зміни, якісь полегкості?.. Михайло Сергійович, слава богу, здоров, тільки стомлений, працює багато...»⁴². Згадувана в листі заява Радянського уряду «щодо прав української культури» – це резолюція VII конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) – «Національні моменти в радянському і партійному будівництві»⁴³.

Дійшла до нас і думка М. Грушевського про цю резолюцію. В листі до В. Кузіва з Бадена 11 липня 1923 р. він писав про політичне життя еміграції, зазначаючи, що тут «хаос і в суспільності апатія. Натомість можна помітити певний зріст національної енергії на Великій Україні, особливо в Києві. Проголошений більшовиками національний курс там таки підняв настрій»⁴⁴.

Поступово успіхи у відбудові народного господарства, в розвитку культури і науки в УРСР ставали дедалі більш зримими. І в цьому переконувався не тільки М. Грушевський, але і його однодумці. Групами й поодинокі вони поверталися на Україну.

Певну роль у тому, що М. Грушевський та керована ним група остаточно порвали з УПСР, відіграла ще одна подія. В липні 1923 р. відбувся пленум ЦК цієї партії, під час якого виявилось, що ні серед керівництва, ні серед членів УПСР немає єдності. Проти реакційних елементів, яких за кордоном очолював М. Шаповал, а на Україні – ЦК партії, виступили з викладеною в проекті резолюції новою платформою ліві, що їх продовжував уже не організаційно, а ідейно очолювати М. Грушевський. Однак на пленумі її було відкинуто. Тоді ця група з Харкова в «Листі до ЦК УПСР, до всіх партійних товаришів» виклала свої погляди.

Як у резолюції, так і в листі зазначалося, що капіталістичний лад має бути повалений і замінений диктатурою робітників і селян, та підкреслювалося велике значення існування радянських республік для боротьби пролетаріату в усьому світі. В резолюції говорилося також про необхідність захищати Країну Рад від міжнародного імперіалізму та внутрішньої контрреволюції й брати активну участь у соціалістичному будівництві на Україні. В листі члени групи писали, що для них «постулат радянських республік є активний, життєвий постулат, а не порожнє, лише зовнішнє, революційна фраза». Водночас рішуче засуджувалася позиція реакційних елементів з УПСР, які вважали, що капіталізм ще не жив себе й революція на сході Європи приречена на невдачу й поразку. Лист закінчувався заявою, що коли ЦК не погодиться внести зміни в свою платформу в згаданих питаннях, то це змусить групу порвати організаційні зв'язки з УПСР, «щоб не бути ні в якій мірі причетними до тієї шкоди, яка робиться світовій революції і з нею визволенню українського народу теперішньою лінією ЦК». Цей текст зокрема підписали М. Чечель, М. Шраг, О. Жуковський, В. Залізняк, які повернулися вже на Україну, а також А. Степаненко і М. Любинський⁴⁵. Як можна судити з документів, що збереглися серед матеріалів М. Грушевського, він теж брав участь у написанні цього листа.

Визнання Радянської влади М. Грушевським – результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові. Тверде рішення про переїзд на Україну було прийнято.

Проте не можна розглядати це рішення як наслідок безвихідного становища М. Грушевського в еміграції. Вчений міг би переїхати, наприклад, до Львова, з яким ще до 1914 р. був зв'язаний більше двадцяти років, але він вважав для себе неприпустимим працювати в тяжких умовах, що існували в окупованій буржуазною Польщею Галичині. Міг М. Грушевський також вести наукову роботу й бути професором у багатьох університетах Європи, зокрема в Оксфордському⁴⁶. Збереглися матеріали, які свідчать про ставлення вченого до подібних пропозицій. Так, у квітні 1923 р. В. Кузів повідомив у листі, що М. Грушевського запрошують переїхати працювати до Америки⁴⁷. На це вчений відповів йому 8 травня, що такі запрошення він одержував з різних країн і раніше. Як він зазначав, це могло б дати «дуже гарні наслідки, матеріальні бодай б», але такий вихід з становища «не дав би вдоволення ні мені, ні тим людям, які б бажали мого приїзду і з ним зв'язували різні надії». Далі М. Грушевський писав, що в ситуації, яка створилася, переїзд до Америки «можна оправдати тільки тоді, коли б не було іншого рятунку від голодної смерті. Просто з шапкою збирав би гроші, щоб рятувати свою сім'ю, свідомий того, що вбиваю себе морально. З морального і національного погляду подорож в нинішній

ситуації однаково буде фіаско...»⁴⁸. У той час він вважав єдино вірним рішенням повернутися на батьківщину.

Про намір М. Грушевського стало відомо петлорівсько-шаповалівській зграї, яка почала вживати заходів, щоб примусити вченого відмовитися від цього. Так, член УПСР М. Стахів, що 8 квітня 1965 р. виступив у націоналістичній газеті «Народна воля», яка виходить у США, із спогадами під назвою «Чому М. Грушевський в 1924 р. вернувся до Києва», пише про свою зустріч з вченим після того, як поширилися чутки про повернення останнього на Україну. Автор спогадів приїхав у 1923 р. до Бадена з Праги і заявив М. Грушевському, що «демократичні кола» занепокоєні цими чутками. «Всі ми тієї думки, – зазначав він, – що ви не повинні вертатися, бо ви не простий собі професор і не звичайний учений, що вертається приватно, але ви є перший президент УНР... Ваш легальний поворот був би формальним визнанням чужої окупації над Україною». М. Стахів повідомив, що в Празі вчений «буде мати гарантовану матеріальну базу для дальшої наукової роботи» і працюватиме, за своїм бажанням, в так званому Українському вільному університеті, Педагогічному інституті або в Господарській академії.

Місія М. Стахів свідчить про намагання похитнути рішення М. Грушевського повернутися на Україну. В дійсності ж, як переконують у цьому листи самого вченого та його дочки Катерини рідним до Києва, питання про роботу в Празі стояло інакше. На початку 1923 р. вони повідомляли, що «петлорівці перекочують до чехів, мабуть, ближче до фонду того і обсядають тамтешні українські установи»⁴⁹. В листі від 23 квітня Катерина Михайлівна писала: «В Празі організується кілька нових наукових, а властиво питательних інституцій, що притягає всю голодну братію. Все від часу до часу підноситься чутка, що хочуть просити татуся, але так на чутці і кінчається»⁵⁰. Далі розмов та обіцянок справа не йшла. М. Грушевський був небажаним щій «братії», яка ненавиділа його, хоч їй доводилось рахуватися з авторитетом вченого. Його не запрошували на жодну посаду, чекаючи, що він сам приїде до шаповалів та інших подібних діячів з поклоном. Але М. Грушевський вважав, що працювати разом з такими людьми «морально тяжко»⁵¹. Не по дорозі було йому з тими, що виступали проти радянського ладу, запродувалися тому, хто більше дасть, і зовсім не брали до уваги інтересів свого народу, який будував нове життя на соціалістичних началах.

Треба також враховувати ту важливу обставину, що М. Грушевський був вченим, який мріяв про дальшу роботу над багатотомною історією України – Русі, а також про здійснення інших своїх творчих задумів. В листах він не раз про це згадує. М. Грушевський часто писав, що в еміграції немає умов для наукової роботи, відсутні архівні матеріали, відповідна література, поліграфічна база тощо. Він також зазначав, що

справжнє визнання вчений може дістати лише на батьківщині, коли він працює на благо свого народу.

М. Грушевський цікавився всім, що відбувалося в науковому житті на Україні. Він мав там значну кількість кореспондентів, одержував літературу, що виходила в УРСР, й одночасно пересилав туди наукові праці, які видавав за кордоном. У листі від 20 червня 1921 р. до Українського наукового товариства в Києві, організатором якого він був ще до 1917 р. і яке ввійшло до складу Всеукраїнської Академії наук, М. Грушевський писав, що, користуючись нагодою, передає товариству свої власні праці, а також опубліковані за його участю. Він підкреслював, що мріє про ту хвилину, коли можна буде переїхати до Києва для наукової роботи. «Щиро вітаю вас. До можливого скорого побачення!» – такими словами закінчувався лист⁵².

У цій статті немає змоги спеціально зупинитися на питанні про наукову діяльність М. Грушевського під час його перебування в еміграції на початку 20-х років. Відзначимо лише, що він тоді цікавився соціальними проблемами, а також вченням К. Маркса й Ф. Енгельса. Так, у монографії «Початки громадянства», що вийшла з друку в 1921 р. у Відні, вчений високо оцінює зокрема працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», називаючи її одним з «класичних творів соціалістичної літератури» (с. 6–7).

У 1922 р. у Відні було видано підготовлений М. Грушевським збірник з його передмовою «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток». У цьому збірнику вперше опубліковано українською мовою ряд праць М. Драгоманова і С. Подолинського, а також листи останнього до К. Маркса й листи Ф. Енгельса до К. Маркса, в яких йдеться про С. Подолинського.

З кожним роком М. Грушевському все тяжче було займатися в еміграції серйозною творчою працею. Для цього бракувало навіть елементарних умов. В одному із своїх листів у 1922 р. він зазначав, що Український соціологічний інститут фактично залишився без коштів⁵³. У листі В. Кузіву від 21 серпня 1923 р. вчений писав, що дуже тяжко займатися науковою працею⁵⁴, й усі плани на майбутнє пов'язував з переїздом у рідний край.

Добре знав М. Грушевський і про складне економічне становище на Україні, яка загоювала глибокі рани, заподіяні в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Він не тішив себе надією, що з приїздом на Україну в нього все буде йти гаразд, без усяких перешкод і труднощів. В одному з листів 15 жовтня 1923 р. М. Грушевський писав, що хоч не дуже надіється вести широку працю після повернення на батьківщину через «страшний занепад», але «таки, мабуть, прийдеться невдовзі туди їхати, бо тут уже також нічого не виходить, теж нужда і упокорення. Волю все те зносити вже на Україні. Страшно тільки за жінку й дитину, з їх лихим здоров'ям». Незважаючи на це, він робить

висновок, що треба повернутися до рідного краю, де можна зайнятися своєю улюбленою справою⁵⁵.

Не можна також не згадати про те, що для порядної людини життя в еміграції було дуже складним. Про скрутний матеріальний стан сім'ї Грушевського в цей період є чимало згадок у листах. Наведемо деякі з них. У листі від 25 серпня 1921 р. М. Грушевський писав: «Якби ті панове, що не вірять в моє трудне положення, бачили те піддашся в Vojlan, в якому я пересидів і працював в сьогоднішню спеку, виславши хвору жінку і дочку на курацію, щоб хоч трохи їх підлікувати, а сам мусив щадити на собі як міг, може б, прикусили язика! А прецінь за 30 літ тяжкої і хосенної праці я, може, заслужив того, щоб мати якусь вигоду на старість...»⁵⁶.

Не кращим було матеріальне забезпечення сім'ї вченого і в 1922 р. У лютому М. Грушевський писав з Бадена: «Не виб'єшся з клопотів про існування. У всім обмежуємось. Рік цілий не виділи театра, не купували книг, люксом стає газета, лист, поїздка до Відня, лікарська візита... Тяжко удержати якусь рівновагу духа і ясність думки в сих обставинах. На Україну вертати не час, до Львова – теж, а тут уже не витримуєш сих обставин, без даху постійного над головою, бібліотеки під рукою, без близьких і прихильних людей, без помочі і поради, серед чужого, безсердечного – власною кризою заклопотаного і здеморалізованого народу. Щохвилі нагадуєш собі, що треба зберегти свою силу, духовну і фізичну, до кращих часів, коли вони будуть потрібні...»⁵⁷.

Наведені в цій статті факти показують життя М. Грушевського в еміграції, зокрема його дії й помисли, вагання та сумніви, через які довелося пройти, щоб остаточно вирішити питання про повернення на Радянську Україну. Ці факти свідчать, що в справі його переїзду провідну роль відіграли громадсько-політичні й національно-патріотичні мотиви.

Літом 1923 р. М. Грушевський знову кілька раз зустрічався з уже згадуваним радянським дипломатом М. Левицьким, що працював тоді у Відні, й вів з ним переговори про повернення на батьківщину. Про все це М. Левицький повідомив уряд Радянської України⁵⁸.

21 листопада 1923 р. за підписом уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в Українській РСР О. Шліхтера М. Левицькому була надіслана телеграма про рішення відповідних радянських органів влади відносно дозволу на в'їзд «на Україну професора Грушевського з тим, щоб використання його було доручено Наркомосові. З цього приводу Вам доведеться домовитися з тов. Затонським»⁵⁹.

22 листопада М. Левицького повідомили з Харкова, що відбулася розмова з народним комісаром освіти УРСР В. Затонським з приводу роботи М. Грушевського на Україні. Мова йшла про те, щоб влаштувати його в Києві на відповідальну посаду в Академії наук⁶⁰.

Питання про переїзд було вирішене остаточно. Залишалось оформити відповідні документи, зібратися в далеку дорогу, добути для

цього необхідні кошти. Все це забрало багато часу, бо, як писав учений в листі 16 лютого 1924 р., не так легко було «пересунути по п'ятьох літах життя за кордоном»⁶¹.

Перед від'їздом з Австрії М. Грушевський повідомив усіх численних кореспондентів про свою нову адресу: «Україна, Київ, Паньківська, 19», тобто будинок, що належав йому з дореволюційних часів і в якому продовжували жити його рідні. Крім того, він дав і адресу свого нового місця праці в Києві.

2 березня 1924 р. сім'я Грушевських виїхала з Відня, а 7 числа прибула вже до Києва. Тут вчений був зустрінутий науковою громадськістю. «Переїхалось без пригод, але було досить клопотів, тривог і т. д., так що я приїхав зовсім вичерпаний (перевтомлений)», – писав М. Грушевський у перші дні після приїзду в листі до В. Кузіва. Ділився він з ним своїми першими враженнями, дальшими планами й зазначав, що «життя упорядковується, люди почали краще відживлюватись, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потроху м'яса»⁶².

В своїй кореспонденції за кордон вчений повідомляв про обрання його академіком Всеукраїнської академії наук, про поїздку до тодішньої столиці УРСР – Харкова і зустріч з керівниками Радянського уряду України, а також про те, що повернувся до праці і т. п.

З численних офіціальних документів і приватного листування видно, що М. Грушевський зразу ж після повернення на Україну весь поринув у наукову й громадську роботу. В листі від 8 квітня 1924 р. за кордон він писав, що на Україні «життя поправляється, український курс серйозний». (Тут М. Грушевський має на увазі національну політику Радянської влади.) Він одержав всебічну підтримку в своїй діяльності від уряду УРСР.

У листі В. Кузіву від 4 серпня 1924 р. М. Грушевський розповідав про свою діяльність на Україні й, між іншим, зазначав: «В ваших часописах іде дурна полеміка про мене, як бачу... Одна і друга сторони пишуть дурниці, роблячи з мене вжиток для своєї позиції. Неприємно, та нічого не поробиш...»⁶³. Слова М. Грушевського про «дурну полеміку» в тогочасній зарубіжній пресі в зв'язку з його поверненням на Україну можна віднести й до тієї писанини, що з'явилася за кордоном і тепер з приводу 100-річчя з дня народження вченого.

В даній статті немає потреби зупинятися на цих «писаннях», щоб показати їх антинауковий, фальсифікаторський характер. Такий характер зокрема має вже згадуване звинувачення М. Грушевського в «зраді» національних інтересів українського народу після повернення його на батьківщину. Грубим наклепом є і твердження Вубровського в журналі «Український історик», 1966, № 1–2 [9–10] (виходить за кордоном) про те, що «дехто з українців знав», а він може «підтвердити», що М. Грушевський повернувся на батьківщину, щоб підняти повстання проти більшовиків. Націоналістична преса також на різні лади твердить, що Михайло Грушевський повернувся на

Україну виключно для наукової праці, з метою знайти тут відповідні умови. І до цього додає, що він ніде і ніколи не виступав з жодною заявою про свою підтримку «советського» уряду й ладу, ні усно, ні письмово. Це явна неправда, бо хіба наведені тут висловлювання М. Грушевського ще до повернення на Україну не свідчать про те, що він розумів величезне й вирішальне значення радянського ладу для долі українського народу. Можна було б навести багато висловлювань вченого про його ставлення до Радянської влади на Україні й після повернення його на батьківщину. Згадаємо найбільш відоме з них.

В своїй «Автобіографії» у 1926 ., коли в УРСР широко відзначалося його 60-річчя, вчений писав: «Вибраний з кінця 1923 року членом Української Академії, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Дворічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах»⁶⁴. І таких висловлювань М. Грушевського можна навести чимало. А головне – це його діяльність в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури. В 1934 р. Рада Народних Комісарів УРСР у своїй постанові відзначила «особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М.С.»⁶⁵. Це була висока оцінка видатного українського історика.

Десятиліття після повернення на Радянську Україну виявилось для М. Грушевського дуже плідним, було важливим етапом у його житті. Однак це питання є темою окремої статті.

¹ Газ. «Правда», 27 листопада 1934 р.

² В.І. Ленін. Твори, т. 2. – С. 160.

³ Див. газ. «Літературна Україна», 30 вересня 1966 р.

⁴ Н.И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – С. 53–54.

⁵ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 1–2.

⁶ Там же, арк. 37–38.

⁷ Михайло Грушевський. Вибрані праці. – Нью-Йорк, 1960. – С. 25.

⁸ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 611, арк. 4.

⁹ Там же, од. зб. 63, арк. 32.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 560, арк. 60–62.

¹¹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 38.

¹² Там же, од. зб. 96.

¹³ Там же, од. зб. 94, арк. 1, 19–20.

¹⁴ Там же, од. зб. 266.

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 58.

¹⁶ Там же, од. зб. 635, арк. 1.

¹⁷ Там же, од. зб. 576.

- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 576.
- ²⁰ Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров, Харьков, 1921.
- ²¹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 560, арк. 68.
- ²³ Там же, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 268.
- ²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 62, арк. 52.
- ²⁵ Там же, од. зб. 560, арк. 68.
- ²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 94, арк. 11.
- ²⁷ Там же, арк. 13, арк. 13.
- ²⁸ Там же, арк. 12, 24; од. зб. 96.
- ²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, од. зб. 266.
- ³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 66, арк. 46.
- ³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, од. зб. 266.
- ³² Там же, од. зб. 66, арк. 43.
- ³³ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 66.
- ³⁴ ЦДІАЛ УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ³⁵ «Український історичний журнал», 1965, № 9. – С. 11-13.
- ³⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932. – С. 128.
- ³⁷ В.І. Ленін. Твори, т. 29. – С. 51.
- ³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ³⁹ Там же, од. зб. 1285.
- ⁴⁰ Там же, од. зб. 1430.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Там же, од. зб. 1394, арк. 28-29.
- ⁴³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958. – С. 218-223.
- ⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 54-62.
- ⁴⁶ Михайло Грушевський. Назв. праця. – С. 24-25.
- ⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 576. арк. 176-177.
- ⁴⁸ Там же, од. зб. 266.
- ⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 1430.
- ⁵⁰ Там же, од. зб. 1286.
- ⁵¹ Там же, од. зб. 266.
- ⁵² Там же, од. зб. 271.
- ⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 70.
- ⁵⁴ Там же, од. зб. 266.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 615, арк. 82.
- ⁵⁹ Там же, арк. 81.
- ⁶⁰ Там же, арк. 82.
- ⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁶⁴ М.С. Грушевський. Автобіографія. К., 1926. – С. 31.
- ⁶⁵ Газ. «Комуніст», 26 листопада 1934 р.